

اخلاق اجتماعی

از منظر امام رضا (ع)

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، تحلیل جامعه‌شناختی اخلاق اجتماعی از نگاه امام رضا (ع) در حوزه‌های خانواده، خویشان و نزدیکان، غلامان و خادمان، مؤمنین و سایر گروهها، از قبیل یتیمان، فقرا و... بوده است. خوش خلقی با مردم و شبکه گسترده روابط اجتماعی ائمه با اطرافیان، همراه با محاسن و مکارم اخلاق فردی، موجب تقویت اعتماد مردم به آنان می‌شود و سرمایه اجتماعی عظیمی را فراهم می‌سازد تا بر آن اساس، ائمه اطهار بتوانند با وجود ظلم و فشار حاکمان، به رهبری و هدایت جامعه زمان خویش بپردازند. این مقاله با روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از ابزار فیش نویسی، کتاب‌خانه، اینترنت و اسناد و مدارک معتبر، به بررسی این مسائل پرداخته و به این نتیجه رسیده است که ائمه (ع) به‌عنوان الگو و اسوه شیعیان، چگونگی زندگی اجتماعی و ارتباط با دیگران را ترسیم کرده‌اند. **کلیدواژه‌ها:** اسوه، امامت، اخلاق اجتماعی، فضایل اخلاقی، انسجام اجتماعی، سرمایه اجتماعی.

فریده میر محمدی

کارشناس ارشد جامعه‌شناسی

مقدمه

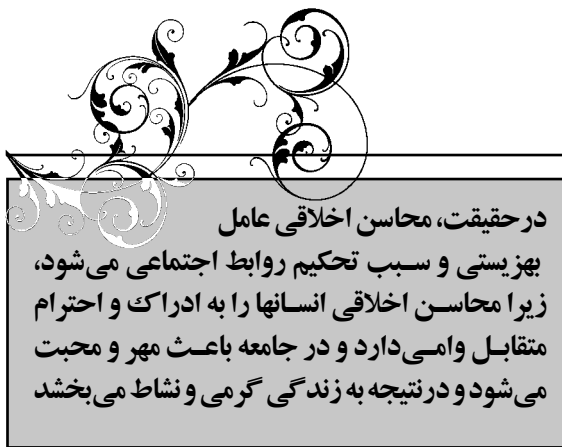
زندگی بشر از ابتدای خلقت به شکل اجتماعی بوده و بشر همواره در جهت تداوم و انسجام اجتماعی کوشیده است. «قرآن» نیز خلقت بشر را گروهی مطرح می‌کند: «یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عندالله اتقیکم». ما شما را یک زن و مرد آفریدیم و به صورت قبایل و شعب درآوردیم. همانا گرمی‌ترین شما نزد خداوند باتقواترین شماست [حجرات/ ۱۳]. آغاز خلقت با یک زن و مرد، اشاره به نهاد خانواده، مهم‌ترین و کوچک‌ترین اجتماع بشری دارد. سپس قبایل و اجتماعات گوناگون را مطرح می‌کند و متذکر می‌شود آن چه که موجب برتری افراد است، همانا تقوا و فضایل اخلاقی است. بی‌توجهی به ارزشهای اصیل اخلاقی و تهذیب و تزکیه نفس، موجب تسلط تمایلات و غرایز مادی یا به عبارت دیگر، نفسانیات (نفس اماره) بر انسان می‌شود.

در جهان معاصر، گسترش بینش مادی و اقتصادی که از آثار نظام سرمایه‌داری و فرهنگ غرب است، موجب گرایش انسان به لذات مادی و دوری از بعد معنوی و اخلاق در زندگی انسان می‌شود و به گسترش فساد اخلاقی، بی‌نظمی اجتماعی، پایمال کردن حقوق دیگران، به کار بردن هر شیوه‌ای برای کسب امتیازات مادی بیشتر، تعارض و کشمکش، و درنهایت جنگ می‌انجامد.

این مقاله با توجه به نقش امامان به عنوان الگو و مرجع شیعیان، به تحلیل اخلاق اجتماعی امام رضا(ع) پرداخته است، زیرا ائمه در برخورد با مردمان چهره راستین اسلام را ترسیم می‌کنند. آنان در روابط اجتماعی، همه انسانها را دارای ارزش انسانی می‌دانستند و از این دیدگاه با مردم رفتار می‌کردند. آن چه امروز به عنوان یک اصل مردم‌سالاری مطرح است، در زندگی ائمه(ع) جنبه عملی پیدا کرده و تحقق یافته است. چنان که **حضرت علی(ع)**، در نامه خود به **مالک اشتر** می‌فرماید: «مردمان دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تواند، و دسته دیگر در آفرینش با تو همانندند. گناهی از ایشان سر می‌زند، یا علت‌هایی بر آنان عارض می‌شود، یا خواسته و ناخواسته

خطایی بر دستشان می‌رود. به خطاهایشان منگر و از گناهانشان درگذر، چنان که دوست داری خدا بر تو ببخشد و گناهت را عفو نماید» [نهج البلاغه، نامه ۵۳].

امام کارگزاران و کارکنان خود را به مدارا با مردم فرمان داده است و این که کارها را با گذشت و بزرگواری پیش برند. ایشان تأکید دارند که رفق و مدارا در پیشرفت امور و دست‌یابی به مقاصد از هر چیز دیگر مؤثرتر است [دلشاد، ۱۳۷۹: ۲۰۴]. امام رضا(ع) اصل حاکم بر معاشرت اجتماعی را این گونه بیان می‌کند: «در مراعات حقوق و اخلاق و آداب معاشرت با مردم چنان رفتار نمایی که دوست داری آن‌طور با تو رفتار نمایند» [مسندالرضا، ج ۱: ۲۸۴]. در بیان ضرورت و اهمیت اخلاق همین‌بس که پیامبر اکرم(ص) فلسفه بعثت خود را تحقق مکارم اخلاق بیان می‌کند. ایشان می‌فرماید: «انی

**در حقیقت، محاسن اخلاقی عامل
بهبودی و سبب تحکیم روابط اجتماعی می‌شود،
زیرا محاسن اخلاقی انسانها را به ادراک و احترام
متقابل وامی‌دارد و در جامعه باعث مهر و محبت
می‌شود و در نتیجه به زندگی گرمی و نشاط می‌بخشد**

هر جهت در امان باشند. اگرچه این مرتبه انسانی و اسلامی، حداقل مرتبه‌ای است که هر مسلمان واقعی باید داشته باشد، اما اگر کسی در این حداقل مرتبه توفیقی نیابد، از نیل به مراتب بالاتر و تقرب به خدا و رسیدن به سعادت و کمال واقعی محروم خواهد شد. این مقاله به شیوه زندگی اجتماعی و روابط امام رضا(ع) با اطرافیانش می‌پردازد تا از این منظر خوب‌زیستن و چگونه زیستن را به پیروان ایشان بیاموزد و زمینه ایجاد جامعه‌ای سالم و در نهایت رسیدن به سعادت مطلوب فراهم آید. در این مقاله به پرسشهای زیر پاسخ داده می‌شود.

۱. اصول حاکم بر روابط امام رضا(ع) با همسر و خانواده‌اش کدامند؟

۲. برخورد امام رضا(ع) با درماندگان و فقرا چگونه بوده است؟
۳. رابطه امام رضا(ع) با غلامان و خادمان و کارگران چگونه بوده است؟
۴. شیوه ارتباط امام رضا(ع) با شیعیانی که دست‌رسی آنان به امام مشکل بوده است، چیست؟
۵. وظایف مؤمنین در قبال یکدیگر از منظر امام رضا(ع) چگونه باید باشد؟
۶. اهمیت چگونگی رابطه اجتماعی با یتیمان از دیدگاه امام رضا(ع) چیست؟

ادبیات تحقیق

سرمایه اجتماعی که از شبکه گسترده روابط اجتماعی و تقویت و تحکیم اعتماد و اطمینان شکل می‌گیرد، موجب سهولت دسترسی به اهداف در جامعه می‌شود. «سرمایه اجتماعی، سرمایه و منابعی است که افراد و آدمها از طریق پیوند با یکدیگر می‌توانند به دست آورند» [بوردیو، ۱۹۸۶]. تشابه سرمایه اجتماعی با دیگر انواع سرمایه در این است که این سرمایه نیز نوعی موجودی انباشته شده و مستلزم سرمایه‌گذاری است و از این سرمایه نیز منافع و عوایدی حاصل می‌شود. اما تفاوت سرمایه اجتماعی با سایر انواع سرمایه در آن است که در نتیجه استفاده از سرمایه اجتماعی، نه تنها از آن کاسته نمی‌شود، بلکه بدان افزوده می‌شود. به علاوه، ایجاد و خلق این نوع سرمایه مستلزم وجود بیش از یک فرد است [شارع‌پور، ۱۳۸۴: ۱۱]. آن چه موجب افزایش اعتماد و اطمینان مردم به ائمه می‌شود، همانا فضایل و مکارم اخلاقی ایشان بوده است. کلمه «اخلاق» جمع

بعثت لاتمم مکارم الاخلاق»؛ همانا برای تحقق مکارم و خوبیهای اخلاقی برگزیده و مبعوث شدم.»
زندگی و شخصیت امامان شیعه دو جنبه ارزشی متمایز و مرتبط با هم دارد:

۱. شخصیت معنوی و الهی آنان که ریشه در عنایت ویژه خداوند نسبت به ایشان دارد و موجب شکل‌گیری مکارم اخلاقی و اعتماد مردم به ایشان بوده است.

۲. شخصیت علمی، عملی، اخلاقی و اجتماعی آنان که در طول زندگی‌شان، در منظر همگان شکل گرفته و موجب انسجام و پیوستگی اجتماعی و برقراری عدالت و مساوات در جامعه شده است و راه و روش زندگی اجتماعی را برای پیروانشان ترسیم می‌کنند. پژوهش حاضر به این جنبه از زندگی امام رضا(ع) که در جهت تنظیم روابط اجتماعی و تأکید بر حسن روابط اجتماعی است، می‌پردازد.

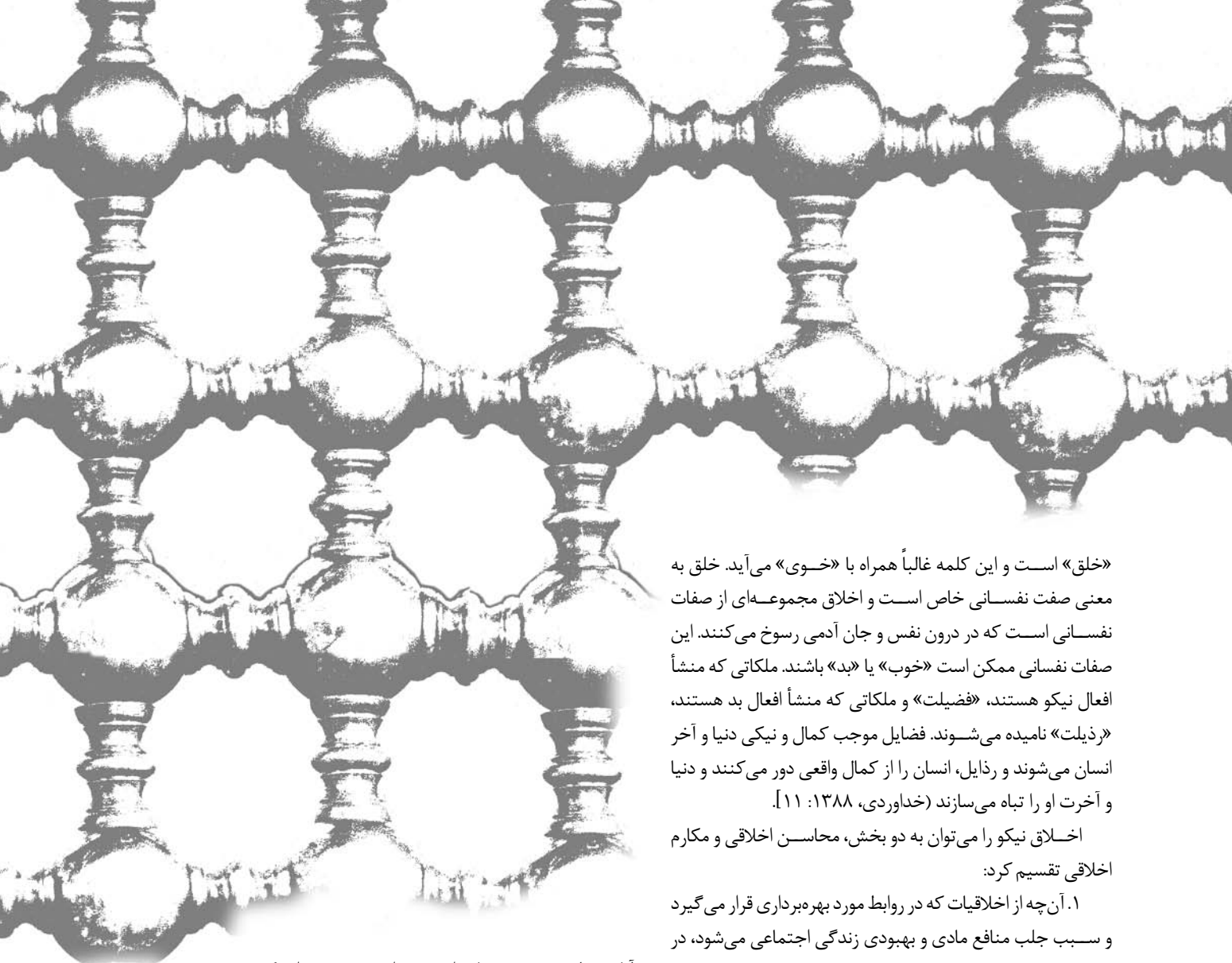
بیان مسئله

اهداف و مسئولیت ائمه اطهار(ع) در ادامه رسالت پیامبر اکرم(ص) بوده است و ولایت بر مسلمانان حق الهی آنان محسوب می‌شود. بنی‌امیه و سپس بنی‌عباس، بیش از دو قرن یک‌تاز جهان اسلام بودند. امامان معصوم را که صاحبان اصلی منصب خلافت بودند، کنار زدند، هریک را به نوعی به شهادت رساندند و خط خلافت و امامت را از یکدیگر جدا کردند. با وجود این، ائمه با تکیه بر سرمایه اجتماعی که ناشی از شبکه گسترده روابط اجتماعی ایشان بود و از تقویت و تحکیم اعتماد و اطمینان مردم به آنان شکل می‌گرفت، توانستند هدایت و رهبری شیعیان را برعهده بگیرند.

تعالیم اسلام علاوه بر بعد فردی، بر بعد اجتماعی انسان تأکید فراوان دارد. روابط اجتماعی سالم موجب شکل‌گیری اجتماع سالم می‌شود؛ اجتماعی که استعدادها و تواناییهای افراد آن در جهت کمال و سعادت مطلوب پرورش می‌یابد و سرچشمه گرفتن فضایل اخلاقی از وحی و موجب اطمینان از سلامت مسیر و راهی می‌شود که انسان انتخاب می‌کند. چگونگی برقراری روابط اجتماعی از نشانه‌های بینش و ایمان الهی است؛ چنان که پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند: «مسلمان کسی است که مسلمانان از زبان و دست او در سلامت و آسایش باشند» [موجه‌البیضا، ج ۳: ۳۸۵].

در تعالیم اسلامی، حقوقی که انسان بر گردن دارد، به سه دسته تقسیم شده است: حق الله، حق النفس و حق الناس. در این میان، اهمیت حق الناس، بعد از ایمان به خدای متعال، از همه بیشتر و آثار و عواقب حاصل از آن در زندگی ابدی دامن‌دارتر است؛ به طوری که در احادیث متعددی از پیامبر اکرم(ص) و ائمه(ع) از این حقوق به مظلومی که به طور کلی نادیده گرفته نمی‌شود، تعبیر شده است [اسادات، ۱۳۸۴: ۸۱].

مسلمان واقعی کسی است که در درجه اول همگان از ناحیه او از

«خلق» است و این کلمه غالباً همراه با «خوی» می آید. خلق به معنی صفت نفسانی خاص است و اخلاق مجموعه‌ای از صفات نفسانی است که در درون نفس و جان آدمی رسوخ می‌کنند. این صفات نفسانی ممکن است «خوب» یا «بد» باشند. ملکاتی که منشأ افعال نیکو هستند، «فضیلت» و ملکاتی که منشأ افعال بد هستند، «رذیلت» نامیده می‌شوند. فضایل موجب کمال و نیکی دنیا و آخر انسان می‌شوند و رذایل، انسان را از کمال واقعی دور می‌کنند و دنیا و آخرت او را تباه می‌سازند (خداوردی، ۱۳۸۸: ۱۱).

اخلاق نیکو را می‌توان به دو بخش، محاسن اخلاقی و مکارم اخلاقی تقسیم کرد:

۱. آن‌چه از اخلاقیات که در روابط مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد و سبب جلب منافع مادی و بهبودی زندگی اجتماعی می‌شود، در گروه محاسن اخلاقی است.

۲. آن‌چه از اخلاقیات که سبب کمال انسان می‌شود و حکایت از تعالی روح دارد، از مکارم اخلاقی شمرده می‌شود.

درحقیقت، محاسن اخلاقی عامل بهزیستی و سبب تحکیم روابط اجتماعی می‌شود، زیرا محاسن اخلاقی انسانها را به ادراک و احترام متقابل وامی‌دارد و در جامعه باعث مهر و محبت می‌شود و در نتیجه به زندگی گرمی و نشاط می‌بخشد. خداوند مؤمنان را امر به اصلاح بین خود می‌کند: «پروای لهی پیشه نمایید و بین خود را اصلاح کنید» [انفال / ۱].

شناخت و معرفت مسلمانان در مورد ائمه اطهار و عشق به ولایت ایشان موجب شده است، چه در زمان آن بزرگواران و چه در ادوار بعد، مسلمانان در پی ضبط و تفسیر روایات و احادیث آنان باشند و با گذشت زمان و در جهان معاصر که گسترش وسایل ارتباطی، موجب شکل‌گیری دهکده جهانی و گسترش فرهنگ مادی شده است، نیاز به متصل شدن به سرچشمه‌های فضایل اخلاقی نشئت گرفته از ولایت الهی، بیشتر احساس شود. لذا مقالات و کتب بسیاری در زمینه زندگی ائمه اطهار به‌عنوان بهترین الگو و اسوه جامعه بشری نگارش یافته است، ولی بررسی ابعاد و افکار زندگی

آنان به‌طور تخصصی سابقه‌ای بیش از چند دهه ندارد که مهم‌ترین آنها در زمینه زندگی امام رضا(ع) به همایشهای رضوی برمی‌گردد. در همایش رضوی سال ۱۳۸۷، با عنوان «آرمان شهر رضوی»، **عبدالله ابراهیمی** به ارزشهای اجتماعی از منظر امام رضا(ع) پرداخت و ضمن بررسی ارزشهای انسانی و عاطفی بین آحاد مردم، ارزشهای فردی در جامعه رضوی را شرح داد. **محمد اصغری** به اصول مکارم اخلاق در آرمان شهر رضوی پرداخت و ضمن بیان تعریف و اهداف نهایی اخلاق، تقسیمات آن را برشمرد. **سید حسین هاشمی**، سیمای خانواده را از دیدگاه امام رضا(ع) بررسی کرد و به شرح مسائلی مانند عطف و مهرورزی در خانواده و تربیت خانوادگی پرداخت. **حسین لطیفی**، مبانی جامعه مطلوب از منظر امام رضا(ع) را مورد بررسی قرار داد و شاخصهای شهر مطلوب و ایده آل در ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، حقوقی، بهداشتی و پزشکی را از دیدگاه آن حضرت مطرح می‌کرد. این مقاله نیز به بررسی زندگی امام رضا(ع) در کتب و روایات معتبر پرداخته و به‌طور تخصصی اخلاق اجتماعی آن حضرت را در ارتباط با همسر، خویشان، مهمانان، بینوایان، فقرا و... بررسی کرده و اصول حاکم بر روابط اجتماعی و فضایل اخلاقی در این زمینه را شرح داده است.